

سبک زندگی و سیره؛ تمایزات و اشتراک‌ها

محمدتقی فعالی*

چکیده

مفهوم سبک زندگی از جمله مفاهیم جدیدی است که در حوزه جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و مطالعات فرهنگی به کار رفته است. دامنه به‌کارگیری این مفهوم تا بدان حد رواج یافته که امروزه جانشین بسیاری از مفاهیم و واژگان سنتی شده است. اصطلاح سبک زندگی، پیوند نزدیکی با مجموعه‌ای از مفاهیم دارد؛ نظیر فرهنگ، جامعه، ذهن، رفتار، معنا، شخصیت، محیط، وراثت، نیاز، سلیقه، مد، منزلت و سنت. مفهوم سبک زندگی از یک سو جزئی‌ترین رویدادهای مربوط به حیات بشر را شامل می‌شود و از سوی دیگر تا اعماق وجود آدمی را در برمی‌گیرد، لذا هم شامل است و هم عمیق. سبک زندگی اسلامی را می‌توان به مثابه دانشی مستقل در نظر گرفت که با سیره نسبت‌ها و پیوندهایی دارد. این نسبت‌ها را می‌توان به صورت تمایزها و اشتراک‌ها در نظر گرفت. مقاله حاضر با استفاده از روش تحقیق کتابخانه‌ای - اسنادی، درصدد است تمایزات این دو را استنباط کرده و ارائه دهد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی، سیره‌نگاری، سیر، اخلاق النبی ﷺ، تحریف، هدف زندگی و سیره رفتاری.

* دانشیار گروه عرفان اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

مقدمه

مفهوم سبک زندگی (Lifestyle) ازجمله مفاهیم جدیدی است که پژوهشگران حوزه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی برای بیان رفتارشناسی انسان‌ها بیان می‌کنند. سبک زندگی ناظر به رفتار انسان‌هاست. امروزه دو رویکرد کلی در ارتباط با سبک زندگی وجود دارد؛ رویکرد جامعه‌شناسانه که بیشتر تحت تأثیر ماکس وبر است و نیز رویکرد روان‌شناسانه که متأثر از آدلر است. تأکید بر عنصر رفتار در مفهوم سبک زندگی، عنصر مشترک هر دو رویکرد است. سبک زندگی یا نحوه زیستن به مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری نسبتاً پایدار اطلاق می‌گردد که از بینش‌ها و ارزش‌های آدمیان متأثر بوده در رفتار به صورت عینی متجلی می‌شود.

مفهوم سبک زندگی از نظر وبلن نقش محوری ندارد و وی به صورت مستقیم به آن پرداخته است؛ اما با توجه به مبانی و تبیین‌های جامعه‌شناختی وبلن می‌توان مفهوم سبک زندگی را از نظر وی چنین تعریف کرد: «سبک زندگی الگوی رفتار جمعی است. سبک زندگی فرد تجلی رفتار و سازوکار روحی و عادات فکری است که محصول تعلق طبقاتی است.» (فاضلی ۱۳۸۶، ۲۳)

ماکس وبر در میان جامعه‌شناسان کلاسیک، تنها کسی است که برای بیان جایگاه مسئله مصرف و نقش آن در دنیای مدرن، از مفهوم سبک زندگی (Style of Life) استفاده کرده است. هر اجتماعی به گروه‌ها و قشرهایی تقسیم می‌شود و هر گروه یا قشری دارای جهان‌بینی و سبک زندگی خاصی است. اعضای یک گروه منزلتی و همچنین طبقه اجتماعی از الگوهای ثابتی در زندگی و عمدتاً در مصرف پیروی می‌کنند. سبک زندگی در انتظارات گروه یا طبقه خاص نمایان می‌شود. این انتظارات، افراد گروه منزلت یا طبقه اجتماعی را به کنش‌ها و تعاملاتی خاص سوق داده، متعهد می‌سازد. (وبر ۱۳۸، ۲۴۰-۱۷۲؛ وبر ۱۳۶۷، ۷۱-۷۷؛ وبر ۱۳۶۹، ۷۲-۶۸)

از نظر آدلر سبک زندگی بیشتر شیوه خاص اداره زندگی است. سبک زندگی توصیف‌هایی است از اینکه چرا فلان عمل را انجام دادیم؟ و چه عملی را انجام دادیم؟ آدلر برای ارائه تعریف خود از سبک زندگی مقایسه‌ای را انجام می‌دهد: «اگر به درخت کاجی که در یک دره رشد می‌کند نگاه کنیم، متوجه خواهیم شد که رشد آن متفاوت با درخت کاجی است که در قلّه کوه می‌روید. هر دو، درخت کاج هستند؛ اما به دو سبک متمایز زندگی می‌کنند. کیفیت زندگی آن‌ها باهم متفاوت است. سبک زندگی یک درخت، فردیت آن درخت است که خود را متناسب با محیطی که در آن متجلی شده، شکل می‌دهد.» (اکستین و کرون ۱۳۸۹، ۳۴)

گیدنز اصطلاح سبک زندگی را از جالب‌ترین نمونه‌های بازتابندگی دانسته، اظهار می‌دارد که پیدایش این مفهوم جدید به اندیشه‌ها و نوشته‌های آدلر بازمی‌گردد. (گیدنز ۱۳۷۸، ۱۱۹) بر این اساس سنت روان‌شناسی در حوزه سبک زندگی تقدّم خواهد داشت. پس از آدلر خصوصاً در دهه شصت ریشه‌گرایان و طراحان آگهی‌های تجاری از مفهوم سبک زندگی به‌خوبی بهره بردند. رانگ معتقد است که ریشه اصطلاح سبک زندگی را باید در آثار ماکس وبر جستجو کرد. (خادمیان ۱۳۸۷، ۱۴۳) البته وبر این واژه را بیشتر به‌معنای وضعیت، منزلت و موقعیت به‌کار می‌برد. این رویکرد به‌معنای تقدّم سنت جامعه‌شناسی در سبک زندگی است. البته از میان جامعه‌شناسان کلاسیک، نام وبلن به‌عنوان پدیدآورنده مفهوم سبک زندگی، نامی آشنا تر است. شاید وی برای نخستین بار و به‌صورت غیرمستقیم مفهوم سبک زندگی را در ارتباط با پدیده‌هایی نظیر فردیت و مصرف تعریف نمود.

بورديو که از پرنفوذترین جامعه‌شناسان فرانسوی است، دیدگاه خود را درباره سبک زندگی با مفهوم میدان، عادت‌واره، تمایز و مصرف پیوند داده است. وی اظهار می‌دارد که سبک زندگی رفتارهای طبقه‌بندی‌شده‌ای است که با ذائقه و ترجیحات زیبایی‌شناختی پیوند خورده است. سبک زندگی نوعی ریختار زندگی است که در ساختار عینی جامعه شکل می‌گیرد. (شایان مهر ۱۳۹۴، ۴۵-۴۱)

می‌توان با نظر به منابع و متون اسلامی، تعریفی را برای سبک زندگی اسلامی ارائه کرد: «سبک زندگی مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری نسبتاً پایدار جهت نیل به هدف است که از بینش‌های دینی و ارزش‌های الهی متأثر بوده، به‌صورت عینی و در متن زندگی تجلی می‌یابد.» تعریف اخیر به ما می‌گوید رفتارهای بشر از عوامل مختلفی تأثیر می‌پذیرد. از سوی دیگر رفتارهای ناپایدار به مسئله سبک زندگی ارتباط پیدا نمی‌کند؛ بنابراین سبک زندگی به‌صورت دقیق و مشخص به الگوها و مدل‌های رفتاری نظر دارد؛ چنانکه رفتار و فعالیت باید نسبتاً پایدار نیز باشد.

هرگاه انسان راه می‌رود از الگوی خاصی پیروی می‌کند، هرگاه آدمی با دیگران ارتباط برقرار می‌کند از الگوی خاصی تبعیت می‌کند، هرگاه انسان می‌خورد یا می‌آشامد از الگوی خاصی پیروی می‌کند و هرگاه پوششی را برمی‌گزیند الگوی خاصی را انتخاب کرده است. انسان‌ها به هنگام پوشش، خوردن، آشامیدن، آرایش، ارتباط، کار، گذران اوقات فراغت، دکوراسیون داخل منزل یا اداره و ازدواج از خود رفتارهایی نشان می‌دهند که تمام آن‌ها دارای الگوهای خاصی است. سبک زندگی چیزی جز همین رفتارهای الگومند و نسبتاً پایدار نیست. سبک زندگی به مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری اطلاق می‌گردد که تمام حیات بشر را در برمی‌گیرد.

سبک زندگی جنبه‌های فردی و اجتماعی را به صورت یکسان در برمی گیرد، سبک زندگی از بینش‌ها و ارزش‌های انسان‌ها تأثیر می‌پذیرد، شرایط اقلیمی و جغرافیایی در الگوی زندگی نقش آفرین‌اند، سبک زندگی شامل رفتارهای درون‌جوش و درون‌زاست. سبک زندگی به صورت تدریجی حاصل می‌آید، سبک زندگی عمدتاً ناظر به رفتارهای انسانی است؛ البته رفتارهای نسبتاً پایدار نه رفتارهای گذرا و موقتی و مهم‌ترین نکته اینکه سبک زندگی، الگوهای رفتاری است که با شیوه‌های خاص و جزئی در متن زندگی پیاده می‌شوند.

سیره‌نگاری از کهن‌ترین دانش‌های اسلامی است. سیره‌نویسی ارتباطی مستقیم با علم تاریخ، علم حدیث و علوم قرآن دارد. این ارتباط تا بدان پایه جدی است که سیره‌نگاری، سنگ بنای دانش تاریخ تلقی می‌شود.

بی‌شک ابن اسحاق (م ۱۵۱ هـ ق) از پیشگامان سیره‌نگاری است و سیره ابن هشام (م ۲۱۳ یا ۲۱۸ هـ ق) تحت تأثیر سیره ابن اسحاق پدید آمده است. می‌توان گفت که قرآن کریم معتبرترین منبع جهت شناسایی زندگانی پیامبران علیهم‌السلام و پیامبر خاتم علیه‌السلام است. قرآن در بردارنده دقیق‌ترین و اصیل‌ترین اطلاعات درباره تاریخ آفرینش، زندگانی انبیا، سرگذشت امت‌ها و اخبار مربوط به رسول خاتم علیه‌السلام است.

۱) سیره‌نگاری به مثابه منبع شناخت

سیره‌نگاری در عین حال که دانشی مستقل و کهن در میان علوم اسلامی به حساب می‌آید، تا به امروز امتداد یافته است. نویسندگان و پژوهشگران حوزه سیره‌نویسی در دوره معاصر با رهیافت‌های جدیدی به دانش سیره‌نگاری پرداخته‌اند.

به‌طور کلی می‌توان گفت در میان سیره‌پژوهان دو رهیافت نسبت به تحولات دانش سیره پدید آمده است (داداش نژاد ۱۳۹۳، ۱۵-۱۴)؛ رهیافت علمی و رهیافت جنبشی. در رهیافت علمی که تحت تأثیر نهضت علمی در جهان غرب شکل گرفته، به علل و عوامل مادی توجه می‌شود و کم‌تر به حقایق غیبی و علوم خارق‌العاده التفات می‌شود؛ مثلاً حمله مرغان ابابیل به سپاه ابرهه به بیماری آبله، معراج رسول خدا علیه‌السلام به سیاحت عالم رؤیا و امداد فرشتگان در جنگ بدر به قدرت‌های روحی جنگجویان تفسیر شده است. در رهیافت جنبشی سعی می‌شود قرائت جدیدی از سیره پیامبر علیه‌السلام که حاوی بیداری و حرکت است، ارائه شود. این رهیافت بعد از فروپاشی امپراتوری عثمانی و تهاجم استعمار جهانی به سرزمین‌های اسلامی شکل گرفت. دستاورد این دوره، کتاب‌هایی با عنوان «السیره النبویة» است که سعی دارند بر اساس سیره نبوی، برنامه‌های زندگی در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی عرضه کنند.

دانش سیره به عنوان منبعی برای شناخت اسلام به حساب می آید. (مطهری ۱۳۹۰، ۳۷) تاریخ پیامبر اسلام ﷺ بسیار روشن، مستند و به صورت متواتر در دست است. امروزه دقایق و جزئیات زندگی پیامبر اکرم ﷺ به صورت قطعی همراه با روز و ماه و سال وجود دارد. این در حالی است که این امر در هیچ یک از ادیان دیگر وجود ندارد. استاد مطهری رحمته با مقایسه سیره حضرت محمد ﷺ و حضرت عیسی علیه السلام می گوید:

در صورتی که حضرت عیسی علیه السلام اگر تأیید قرآن از او نبود که مسلمانان عالم، عیسی را به حکم قرآن یک پیغمبر حقیقی و الهی دانسته اند، اصلاً عیسی علیه السلام را در دنیا نمی شد اثبات و تأیید کرد. خود مسیحی ها از جنبه تاریخی اصلاً اعتقاد ندارند به تاریخ میلادی که مثلاً می گویند از تاریخ میلاد حضرت مسیح علیه السلام ۱۹۷۵ سال گذشته است؛ یک حرف قراردادی است نه حقیقی. (همان ۳۸)

(۲) معناسازی

الف) در لغت

واژه «سیره» اسم مصدر و از ریشه «سیر» مشتق شده است. ریشه این کلمه بر معنای گذشتن، روان شدن و حرکت کردن دلالت دارد. (ابن فارس ۱۴۰۴ ق، ۱۲۰) کلمه مزبور به معنای رفتن و سیر کردن در زمین نیز آمده است. (ابن منظور ۱۴۱۴ ق، ۴۵۳) لفظ سیر، حرکت در روز و نیز حرکت در شب را شامل می شود؛ در حالی که واژه «سری» تنها حرکت در شب را افاده می کند (فراهیدی ۱۴۰۹ ق، ۲۹۱؛ دینوری ۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م، ۲۳۱)؛ چنان که در آیه نخست سوره اسراء آمده است:

منزّه است آن [خدایی] که بنده اش را شبانگاهی از مسجد الحرام به سوی مسجد الاقصی - که پیرامون آن را برکت داده ایم - سیر داد تا از نشانه های خود به او بنمایانیم که او همان شنوای بیناست.^۱ (اسراء، ۱)

واژه «سیره» بر وزن «فعلّه» بر نوع عمل دلالت دارد؛ همانند لفظ «جلسه» که به معنای نوع نشستن آمده است؛ لذا لفظ «سیره» به معنای «نوع حرکت» است. (ابن منظور ۱۴۱۴ ق، ۴۵۴؛ زبیدی ۱۴۱۴ ق، ۲۸۷)

اهل لغت معانی دیگری برای سیره گفته اند (ابن فارس ۱۴۰۴ ق، ۱۲۱؛ طریحی ۱۳۷۵، ۳۴۰؛ زمخشری ۱۹۷۹ م، ۲۲۶؛ شرتونی ۱۴۰۳ ق، ۵۶۲)؛ طریقه، هیئت، حالت، سنت، مذهب،

۱. شیخان الادی اشری یعبده لیلاً من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى الادی بازکننا حوله لثریته من آياتنا إنه هو السميع البصیر

روش، سلوک و راه و رسم.

راغب اصفهانی بیان می‌کند که سیره بدین معناست (راغب اصفهانی ۱۴۱۲ ق، ۲۴۷): حالت یا روشی که انسان و غیر انسان بر آن قرار دارد؛ خواه غریزی باشد یا اکتسابی؛ چنان‌که می‌گوییم فلانی سیره یا روشی نیکو دارد یا سیره یا روشی زشت. به نظر می‌رسد سیره از نظر راغب به معنای روش یا شیوه‌ای است که یک انسان برای زندگی اتخاذ می‌کند؛ اعم از اینکه این روش را انتخاب کند یا به صورت غریزی اعمال نماید.

(ب) در اصطلاح

سیره به عنوان دانش سیره‌نگاری یا «علم السیره» که با علم تاریخ پیوند دارد، هرگز منحصر به شیوه زندگی یا روش رفتاری نیست. مورخانی که درباره زندگی پیامبر اسلام ﷺ کتابت می‌کردند، هرگز نگاه خویش را محدود به شیوه رفتار یا زندگی رسول خدا ﷺ نکرده‌اند و در آثار خویش به «شرح وقایع زندگی پیامبر ﷺ» به عنوان دانش سیره پرداخته‌اند. مارسدن جونز^۱ در مقدمه‌ای که بر مغازی واقدی نگاشته است (واقدی ۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۴ م، ۱۹)، یادآور می‌شود که سیره به معنای شرح زندگی رسول خدا ﷺ استعمال شده است. همچنین ابوالفرج اصفهانی در الأغانی آورده است که واژه سیره به معنای تاریخ زندگی پیامبر ﷺ در زمان محمد بن شهاب زهری (۱۲۴-۵۸ هـ ق) متداول بوده است. (ابوالفرج اصفهانی ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴ م، ۲۱) سیره در اصطلاح شامل شرح احوال و تاریخ زندگی پیامبر ﷺ است و مباحثی را نظیر اخبار مربوط به عصر جاهلیت، ظهور اسلام، غزوه‌های رسول خدا ﷺ، گسترش اسلام، فتوحات، دشمنان پیامبر ﷺ، انساب، ویژگی‌های ظاهری رسول خدا ﷺ، آداب معاشرت و رفتارهای رسول خدا ﷺ در برمی‌گیرد. به عبارت دیگر، شاید واژه سیره در لغت، رفتارشناسی یا نوع رفتارشناسی باشد؛ اما آنچه در اصطلاحات سیره‌نگاران متداول است به جز این است. بر اساس کتب و آثار سیره هرگز نمی‌توان گفت سیره در دانش سیره‌نگاری به معنای رفتارشناسی و سبک‌شناسی بوده است.

استاد مطهری رحمته الله علیه و دیگران اظهار داشته‌اند که سیره‌شناسی معادل سبک‌شناسی است. (مطهری ۱۳۹۰، ۵۴-۴۹؛ حسینی ۱۳۸۳ ش/ ۱۴۲۵ ق، ۱۱۸؛ حسینی زاده ۱۳۸۰، ۱۰؛ جباری ۱۳۹۰، ۳۷؛ دلشاد تهرانی ۱۳۹۳، ۴۹) به نظر می‌رسد این سخن خلط میان معناشناسی لغوی و اصطلاحی است. سیره از نظر لغت به معنای نوع یا سبک رفتار به کار رفته است؛ اما در اصطلاح، آن گونه که در آثار سیره‌نگاران آمده است، هرگز منحصر به سبک رفتاری پیامبر ﷺ نبوده، تمام حوادث و وقایع زندگی پیامبر ﷺ، عصر جاهلیت، ظهور اسلام و حتی

1. Marseden Jones

بعد از ارتحال رسول خدا ﷺ را در برمی گیرد و سبک‌شناسی بخشی بسیار کوچک از کتب سیره‌نویسان را شامل می‌شود.

۳) منبع‌شناسی سیره

سیره از منابع متنوعی بهره‌مند شده است. مهم‌ترین منابع سیره را به صورت ذیل می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف) دسته نخست: کتب مغازی

مغازی دو معنا دارد؛ عام (جنگ‌ها) و خاص (جنگ‌های رسول خدا ﷺ). قدیمی‌ترین اثر در این زمینه، مغازی واقدی (م ۲۰۷ هـ.ق) است که فقط جنگ‌های پیامبر ﷺ را در بردارد. اثر دیگری با عنوان الأکتفاء بما تضمنافی مغازی رسول الله و الثلاثة الخلفاء از کلاعی (م ۶۳۴ هـ.ق) است که به جنگ‌های آن حضرت در دوره مکی و مدنی می‌پردازد. واژه سیره و مغازی به جای یکدیگر به کار رفته‌اند؛ با این تفاوت که کلمه مغازی قبل از سیره به کار رفته است. کاربرد لفظ سیره متأخر از مغازی بوده و در اوایل قرن سوم توسط ابن هشام به کار رفته است.

ب) دسته دوم: کتب تاریخ

کتاب‌های سیره که در شمار کهن‌ترین نگاهشده‌های تاریخی به حساب می‌آیند، زندگانی و حوادث عصر رسول خدا ﷺ را ثبت کرده‌اند. در کنار کتاب‌های سیره، کتب تاریخ و نیز تراجم در زمره منابع سیره مورد استفاده هستند. برخی از مهم‌ترین منابع تاریخی که در سیره به کار رفته‌اند، عبارت‌اند از:

- الطبقات الکبری از ابن سعد (م ۲۰۳ هـ.ق)؛
- انساب الاشراف از بلاذری (م ۲۷۹ هـ.ق)؛
- تاریخ الأمم و الملوک (تاریخ طبری) از طبری (م ۳۱۰ هـ.ق)؛
- المعجم الکبیر از طبرانی (م ۳۶۰ هـ.ق).

ج) دسته سوم: کتب حدیث

آثار حدیثی از جمله کتاب‌هایی هستند که بخشی از سیره رسول الله ﷺ را در بردارند. این آثار که به گونه‌های مختلف نظیر مصنف، مُسند، سنن و صحاح پدید آمده‌اند، استناداتی به سیره نبوی ﷺ دارند. بعضی از اهم آثار حدیثی در سیره عبارت‌اند از:

- مسند طیالسی (م ۲۰۴ هـ.ق)؛

- مصنف عبدالرزاق (م ۲۱۱ هـ.ق)؛
- مصنف ابن ابی شیبہ (م ۲۳۵ هـ.ق)؛
- مسند احمد (م ۲۴۱ هـ.ق)؛
- صحیح بخاری (م ۲۵۶ هـ.ق)؛
- صحیح مسلم (م ۲۶ هـ.ق)؛
- سنن ابی داوود (م ۲۷۲ هـ.ق)؛
- سنن ابن ماجه (م ۲۷۳ هـ.ق)؛
- سنن ترمذی (م ۲۷۹ هـ.ق)؛
- سنن نسائی (م ۳۰۳ هـ.ق).

د) دسته چهارم: کتب تفسیر

کتاب‌های تفسیری می‌توانند منبعی مناسب برای سیره‌شناسی نبوی ﷺ باشند. کتب تفسیر اعم از منابع تفسیر اهل سنت و شیعه عبارت‌اند از:

- تفسیر مقاتل (م ۱۵۰ هـ.ق)؛
- تفسیر القرآن از عبدالرزاق صنعانی (م ۲۱۱ هـ.ق)؛
- جامع البیان از طبری (م ۳۱۰ هـ.ق)؛
- تفسیر القرآن از ابوحاتم رازی (م ۳۲۷ هـ.ق)؛
- معالم التنزیل از بَعَوی (م ۵۱۶ هـ.ق)؛
- الدر المثور از سیوطی (م ۹۱۱ هـ.ق).

س) دسته پنجم: کتب سیره

دانش سیره به صورت انحصاری از آثاری پدید آمد که در زمینه سیره‌نگاری شکل گرفت. اهم آثار سیره‌نویسان کهن عبارت‌اند از:

- السیره النبویة از ابن هشام (م ۲۱۳ یا ۲۱۸ هـ.ق)؛
- دلائل النبوة از بیهقی (م ۴۵۸ هـ.ق)؛
- روض الانف از سهیلی (م ۵۸۱ هـ.ق)؛
- سبل الهدی و الرشاد از شامی (م ۹۴۲ هـ.ق)؛
- السیره الحلبیة از حلبی (م ۱۰۴۴ هـ.ق).

م) دسته ششم: کتب اخلاق النبوی ﷺ

در میان آثاری که در زمینه سیره نبوی تدوین شده‌اند، به کتاب‌هایی برمی‌خوریم

که تحت عنوان «اخلاق النبی ﷺ» پدید آمده‌اند. این آثار که حجم زیادی را به خود اختصاص داده‌اند، نشان از آن دارند که سیره اخلاقی رسول خدا ﷺ جایگاهی مهم و رفیع داشته است. برخی از اهم این دسته از کتاب‌ها عبارت‌اند از:

- صفات النبی ﷺ از ابوالبختری (م ۲۰۰ هـ.ق)؛
- صفات النبی ﷺ از علی بن حسن بن فضال (م ۲۹۰ هـ.ق)؛
- جامع صفات النبی ﷺ از طبرانی (م هـ.ق)؛
- الشمائل و الدلائل و معرفه الصحابه الاوائل از نسفی (م ۴۳۲ هـ.ق)؛
- مکارم الاخلاق از طبرسی (م ۵۴۸ هـ.ق)؛
- تحفه الاخبار از انصاری (م ۸۹۴ هـ.ق)؛
- الحدائق فی شرف سید الخلائق از ابن ابی حمیده (م بعد از ۱۰۰۰ هـ.ق)؛
- کشف اللثام فی الشمائل النبویه از روضی (م بعد از ۱۱۰۲ هـ.ق)؛
- اخلاق النبی فی القرآن و السنه از حداد (معاصر)؛
- موسوعه نصره النعم فی مکارم الاخلاق الرسول الکریم از جمعی از محققان؛
- سنن النبی ﷺ از علامه طباطبایی (م ۱۴۰۲ هـ.ق).

هـ) دسته هفتم: آثار منظوم

کسانی بوده‌اند که سیره نبوی ﷺ را به نظم کشیده‌اند. در این میان می‌توان به شاعرانی نظیر عبدالعزیز بن احمد معروف به سعد الدیری (م ۶۰۷ هـ.ق)، ابوالحسن فتح بن موسی العقری (م ۶۶۸ هـ.ق) و ابن الشهید (م ۷۹۳ هـ.ق) اشاره کرد.

۴) آسیب‌شناسی سیره‌ها

جریان سیره‌نگاری در طول تاریخ دچار آسیب‌های متعددی شده است، اهم آن‌ها به شرح ذیل است (امین ۱۳۷۶-۱۳۷۴، ۵؛ داداش نژاد ۱۳۹۳، ۱۶-۱۵):

الف) آسیب نخست: تحریف

یکی از مشکلات سیره‌نگاری‌ها و به‌طور کلی کتب تاریخ، تحریف عقاید است. تکیه بر روش روایی و وقایع‌نگاری که معمولاً فاقد نقد جدی است، از آسیب‌های مهمی است که دامن‌گیر کتب و آثار سیره است. نقل‌های خام، تصرفات بی‌جا، اظهار نظر کُتاب و ثبت‌کنندگان، روایت‌های پالایش‌نشده و نقل‌های مخدوش فراوان از حوادث، نظیر افسانه‌های غرانیق (در بعضی از کتب اهل سنت روایات عجیبی از ابن عباس نقل شده که پیامبر خدا ﷺ در مکه مشغول خواندن سوره «النجم» بود، چون به آیاتی که نام بت‌های مشرکان در آن بود

رسید^۱ در این هنگام شیطان این دو جمله را بر زبان او جاری ساخت: این‌ها پرندگان زیبای بلندمقامی هستند و از آن‌ها امید شفاعت است!^۲ در این هنگام مشرکان خوشحال شدند و گفتند محمد ﷺ تاکنون نام خدایان ما را به نیکی نبرده بود. در این هنگام پیامبر ﷺ سجده کرد و آن‌ها هم سجده کردند. جبرئیل نازل شد و به پیامبر ﷺ اخطار کرد که این دو جمله را من برای تو نیاورده بودم، این از القائنات شیطان بود. در این موقع آیات مورد بحث^۳ نازل گردید و به پیامبر ﷺ و مؤمنان هشدار داد. گرچه جمعی از مخالفان اسلام برای تضعیف برنامه‌های پیامبر ﷺ به گمان اینکه دستاویز خوبی پیدا کرده‌اند، این قضیه را با آب‌وتاب فراوان نقل کرده و شاخ‌وبرگ‌های زیادی به آن داده‌اند؛ ولی قرائن فراوان نشان می‌دهد که این یک حدیث مجعول و ساختگی است که برای بی‌اعتبار جلوه دادن قرآن و کلمات پیامبر اسلام ﷺ به وسیله شیطان صفتان جعل شده است (ر.ک: مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ۱۴۱ و ۱۴۲)، باعث شده است چهره رسول خدا ﷺ و زندگی آن بزرگوار به صورت نامناسب در اختیار نسل‌های آینده قرار گیرد. در دوره جدید، محققان سیره تلاش وافر دارند تا از ضعف‌ها، کاستی‌ها، تحریف‌ها و پیرایه‌های سیره بزاینده و با استفاده از روش‌های نوین نقد، به تدوین سیره صحیح پردازند.

ب) آسیب دوم: غلبه نگاه جنگجویانه

از جمله آسیب‌های سیره نبوی ﷺ این است که به صورت بسیار گسترده و برجسته به جنگ‌ها، غزوات و سرایا پرداخته‌اند؛ تو گویی رسول خدا ﷺ بعد از بعثت فقط شمشیر به دست، به کشتار مشغول بوده است. این در حالی است که مهم‌ترین شأن پیامبر اسلام ﷺ اصلاح اخلاق جامعه، هدایت مردم و توسعه فرهنگ بخشش و گذشت بوده است.

ج) آسیب سوم: هاله‌ای از قداست

بسیاری از سیره‌ها زندگی رسول خدا ﷺ را در هاله‌ای از تقدس پیچیده‌اند؛ به گونه‌ای که زندگی آن حضرت از یک زندگی بشری و عادی کاملاً متفاوت بوده، قابل الگوگیری نیست. این در حالی است که قرآن کریم زندگی آخرین پیامبر الهی ﷺ را الگوی حیات بشریت تا آخر زمین و زمان معرفی می‌کند:

قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکوست، برای آن کس که به خدا و

۱. أفرأئيم اللات و العزى و مناة الثالثة الأخرى

۲. تلك الغرائق العلى و إن شفاعتهم لثرى

۳. و ما أرسلنا من قبلك من رسول و لا نبي...

روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند.^۱ (احزاب، ۲۱)

د) آسیب چهارم: تعصبات قبیله‌ای

ضعف دیگری که دامن‌گیر برخی از سیره‌نوشته‌ها شده، تعصبات شدید مذهبی، فرقه‌ای و قومی است. غلبه تعصب‌های کور قبیله‌ای باعث شده برخی از روایات سیره ضعیف و غیرقابل اعتماد به نظر آید.

س) آسیب پنجم: رویکرد داستانی

آمیخته شدن شرح زندگانی رسول‌الله ﷺ در پاره‌ای از سیره‌ها به داستان‌هایی که بدون ذکر سند و مدرک ارائه شده‌اند، از ضعف‌های دیگر سیره‌نگاری است. گاهی سیره‌نویس‌ها برای جذاب‌تر شدن یک حادثه، آن را در قالب داستانی مهیج ارائه می‌دهند؛ درحالی‌که هدف اصلی سیره ثبت و ضبط واقعی تاریخ است. کتاب الأنوار فی مولد النبی المختار از ابوالحسن بکری (م ۲۵۰ هـ ق) به‌عنوان نمونه قابل ذکر است. ضعف‌ها و کاستی‌های فراوان سیره‌ها موجب شد برخی از سیره‌نگاران معاصر آثاری با عنوان «الصحیح من سیره النبی الاعظم ﷺ» نگاشته‌اند. (ر.ک: مرتضی عاملی ۱۴۲۸ ق/ ۲۰۰۷ م، ۳۵ جلد) یکی از سیره‌نگاران معاصر این‌گونه اظهار نظر می‌کند:

اکثریت قریب به اتفاق کتب تاریخ و سیره، گرفتار پنهان‌کاری و تحریف و تبدیل حقایق و تعصب کور فرقه‌ای است و لذا غث و سمین، درست و نادرست دست در دست هم محتوای کتاب‌های مزبور را تشکیل داده‌اند! تا آنجا که ما از روی اطمینان کامل ادعا می‌کنیم کتابی که بتوان آن را تاریخ صحیح اسلام یا سیره صحیح پیامبر اکرم ﷺ معرفی کرد، در دست نداریم و هرچه هست و هرچه داریم، باید مطلب به مطلب، حتی سطر به سطر، روایت به روایت، موردبررسی و نقّادی عالمانه قرار گیرد و این نیازمند تبعی گسترده در متون تاریخ و حدیث و نیز قدرت نقّادی همراه با شیوه علمی تحقیق است؛ همان ویژگی‌هایی که فقها، محدثان و رجال ما در باب «احادیث الاحکام» با دقت و ظرافتی کم‌نظیر به کار گرفته‌اند؛ اما در سایر ابواب چه؟ چه عرض کنم؟ (امین ۱۳۷۶-۱۳۷۴، ۵)

ه) تمایزهای سبک زندگی از سیره

مباحث پیش‌گفته، ما را بر آن می‌دارد تا سبک زندگی را با سیره معادل و برابر ندانیم. کسانی که سبک زندگی و سیره را یکی می‌دانند و این‌گونه اظهار نظر می‌کنند که «سبک

۱. لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

زندگی همان سیره» است یا سبک زندگی را نمی‌شناسند یا سیره را و یا هر دو را. سبک زندگی به معنای الگوهای رفتاری، تفاوت‌های متعددی با سیره دارد.

الف) تمایز نخست: عام‌تر از سبک

مطالبی که در سیره‌ها آمده‌اند بسیار وسیع و گسترده‌اند. به‌عنوان نمونه، می‌توان عناوین کلی یکی از کهن‌ترین سیره‌ها یعنی سیره ابن هشام را مرور کرد. (ابن هشام ۱۳۹۲، ۲ و ۳) عناوین اصلی مطالب سیره مزبور عبارت‌اند از تبارشناسی پیامبر اسلام ﷺ از حضرت خاتم ﷺ تا حضرت آدم ﷺ، تبارشناسی فرزندان اسماعیل ﷺ، داستان ربیعۀ بن نصر، پادشاهی حسان بن تیان، حکایت لخنیه، عبدالله بن ثامر و قصه اصحاب اخدود، دُوس ذی‌ثعلبان و اریاط، چیرگی ابرهه بر یمن، قصه سیف بن ذی‌یزن، سرانجام پارسیان در یمن، بعثت پیامبر ﷺ و پیشگویی سبطیح، فرزندان نزار بن معد، نسب خزاعه، قضیه بسل، فرزندان عبدالمطلب بن هاشم، جُرهم و پنهان ساختن زمزم، ازدواج قصی بن کلاب با حُبّی، ولادت و دوران شیرخوارگی، شعر عاتکه در رثای پدر، ازدواج رسول خدا ﷺ با خدیجه ﷺ، بنیان کعبه و حکم پیامبر اکرم ﷺ، اخبار کاهنان عرب، حدیث سلمان فارسی، مبعث پیامبر اکرم ﷺ، آغاز نزول قرآن، آغاز فرض نماز، ایمان علی بن ابی‌طالب ﷺ، دشمنی‌های قریش با پیامبر اکرم ﷺ، خبر صحیفه، حکایت معراج، مهاجران به مدینه، هجرت رسول خدا ﷺ، خلاصه‌ای درباره منافقان، بدر الکبری (بدر بزرگ)، جنگ احد، غزوه ذات‌الرقاع، غزوه خندق، صلح حدیبیه، غزوه خیبر، بازگشت جعفر بن ابی‌طالب از حبشه، فتح مکه، غزوه طایف، هیئت ثقیف، حجه‌الوداع و روز وفات پیامبر اکرم ﷺ.

پرواضح است که سیره‌نوشته‌ها نه تنها محدود به وقایع زندگی پیامبر ﷺ نیست، بلکه از آدم ﷺ تا خاتم ﷺ را شامل می‌شود؛ پس سیره‌نگاشته‌ها بسیار عام‌تر از سبک‌های زندگی و قواعد رفتاری است.

ب) تمایز دوم: انحصارگرایی

تمام سیره‌نوشته‌های کهن به سیره نبی اکرم ﷺ منحصرند و هرگز شامل سیره پیامبران ﷺ و نیز سیره امامان شیعه ﷺ نمی‌شوند و اگر منبعی از سیره به تاریخ انبیای سلف ﷺ یا بعضی از امامان شیعه ﷺ پرداخته است، بسیار جزئی و در حدی است که با زندگی پیامبر ﷺ مرتبط باشد. این در حالی است که رفتار تمام پیامبران الهی ﷺ و امامان معصوم ﷺ می‌تواند الگویی برای سبک زندگی انسان‌هایی باشد که می‌خواهند در این جهان، سالم و در مسیر رستگاری زندگی کنند؛ همین دلیل، سید جعفر مرتضی عاملی را بر آن داشت تا اثری بدیع با عنوان «الصحيح من سيرة الامام علي ﷺ» عرضه کند.

ج) تمایز سوم: سیره الهی

از سیره انبیا (علیهم السلام)، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و امامان (علیهم السلام) که بگذریم خالق جهان هم سیره رفتاری دارد. آیات آخرین کتاب آسمانی سرشار از سیره‌های رفتاری خداوند است. خداوند در شرایط مختلف و موارد متعدد از خود رفتارهایی نشان داده است که می‌توانند برای انسان‌ها الگوی رفتاری باشند. اگر مسئله سیره را دقیق‌تر بررسی کنیم، ریشه و اساس سیره انبیا (علیهم السلام) و امامان (علیهم السلام) سیره الهی است. حتی می‌توان گفت عرضه کردن سیره‌ها به سیره الهی در قرآن، یکی از معیارهای تمییز سیره‌های درست از نادرست است؛ پس برای الگوهای رفتاری در سبک زندگی الهی می‌توان به الگوهای رفتاری خدا استناد جست. به‌عنوان نمونه، می‌توان از سیره رفتاری «امداد» یاد کرد. خداوند می‌فرماید کار من در این جهان فقط یک چیز است؛ کمک‌رسانی به همه:

هر دو [دسته]: اینان و آنان را از عطای پروردگارت مدد می‌بخشیم و عطای پروردگارت [از کسی] منع نشده است.^۱ (اسراء، ۲۰)

د) تمایز چهارم: سیر نه سیره

آنچه در سیره‌های کهن در ارتباط با رفتار پیامبر (صلی الله علیه و آله) آمده است، فقط بیان «رفتار» رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) است، نه «سبک رفتاری» آن حضرت. این در حالی است که اساساً «سیره» به معنای «نوع رفتار» است و «سیر» به معنای «رفتار». به عبارت دیگر، «سیره نوشته‌ها» عمدتاً سیر نوشته‌هاست؛ البته می‌توان با تأمل در منابع سیره، شیوه‌ها و الگوهای رفتاری پیامبر (صلی الله علیه و آله) را استنباط و استخراج نمود؛ اما در سیره‌نگاری‌های قدیم کم‌تر به شیوه‌های رفتاری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرداخته می‌شد. این کتاب‌هایی که ما به نام «سیره» داریم، سیر است نه سیره؛ مثلاً سیره حلبیه سیر است نه سیره؛ اسمش سیره هست، ولی واقعش سیر است. رفتار پیغمبر (صلی الله علیه و آله) نوشته شده است نه سبک پیغمبر (صلی الله علیه و آله) در رفتار، نه اسلوب رفتار پیغمبر (صلی الله علیه و آله)، نه متد پیغمبر (صلی الله علیه و آله). (مطهری، ۱۳۹۰، ۴۶)

س) تمایز پنجم: فراتر از سیره

از معصوم (علیه السلام) سه امر صادر می‌شود؛ قول، فعل و تقریر. در اصطلاح به قول معصوم (علیه السلام) حدیث، به فعل معصوم (علیه السلام) سیره و گاهی به هر سه هم حدیث اطلاق می‌گردد. (سبحانی، ۱۴۱۴ق، ۱۹؛ مدیر شانه‌چی، ۱۳۵۶، ۱) این در حالی است که در لابه‌لای سیره‌نوشته‌ها قول معصوم (علیه السلام) هم بیان شده است. الگوهای رفتاری از دو منبع حدیث و سیره معصوم (علیه السلام) قابل استخراج است؛ اما مبنای الگوهای رفتاری در سبک زندگی در سیره‌نوشته‌ها، رفتار پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) است نه اقوال و احادیث آن حضرت (صلی الله علیه و آله).

۱. كَلَّا بُدْ هُوَآءٌ وَ هُوَآءٌ مِّنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا

م) تمایز ششم: هدف زندگی

یکی از عناصر اصلی در سبک زندگی، هدف زندگی است. سبک زندگی به الگوها و قواعد رفتاری گفته می‌شود که در راستای دستیابی به هدف زندگی قرار گیرند. در واقع، سازنده الگوهای زندگی، هدف و غایت زندگی است. آنچه برای انسان و زندگی، مسیرهای زندگی، برنامه زندگی، سیاست زندگی و الگوهای زندگی را می‌سازد، هدفی است که انسان برای زیستن خود در این جهان در نظر می‌گیرد. هدف زندگی به حیات انسان معنا می‌بخشد، راهبردها و خط‌مشی‌های زندگی را تعیین می‌کند و موجب می‌شود انسان در جهت آن هدف تلاش کرده، قواعدی را برای رفتار خود مدنظر قرار دهد.

از سوی دیگر، با بررسی سیره‌نگاشته‌ها به دست می‌آید که در هیچ‌کدام از آنها مسئله هدف زندگی و غایت زیستن مطرح نیست. سیره‌ها به صورت عمده به شرح حوادث و وقایع زندگی پیامبر ﷺ یا مرتبط با پیامبر ﷺ می‌پردازند و در آنها هیچ اثری از هدف زندگی نیست.

ه) تمایز هفتم: مبانی سبک زندگی

سبک زندگی از یک سو پدیده‌ای جدید به حساب می‌آید. تحولاتی در جامعه جهانی و نیز جامعه ایران رخ داده است که موجب اهمیت یافتن مقوله سبک زندگی شده است. مفهوم سبک زندگی از جمله مفاهیمی است که پژوهش‌گران حوزه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی برای بیان رفتارشناسی انسان‌ها بیان می‌کنند. دامنه به کارگیری این مفهوم تا بدان حد رواج یافته که امروزه جانشین بسیاری از مفاهیم و واژگان سنتی خصوصاً مفهوم طبقه شده است. اصطلاح سبک زندگی با مجموعه‌ای از مفاهیم نظیر فرهنگ، جامعه، ذهن، رفتار، معنا، شخصیت، محیط، وراثت، نیاز، سلیقه، مد و منزلت، پیوند نزدیکی دارد.

از سوی دیگر، عواملی سبب پیدایش و توسعه سبک زندگی شده است. این عوامل را می‌توان در پدیده‌های مختلفی دید؛ پدیده‌هایی نظیر مصرف و مصرف‌گرایی، شهرنشینی، کار و فراغت، فردیت و فردگرایی، اصالت یافتن بدن، تحول ارزش‌ها، رسانه‌های جدید و سیار شدن طبقات.

از جهت سوم پدیده سبک زندگی در جهان مدرن دارای مبانی خاصی در زمینه‌های هستی‌شناسی، جهان‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و انسان‌شناسی است. مجموعه جنبه‌های سه‌گانه پیش‌گفته، پدیده سبک زندگی را از سیره کاملاً متمایز می‌سازد. واقعیت آن است که رفتاری که از پیامبر ﷺ در ۱۴۰۰ سال پیش در شرایطی خاص صادر شد با رفتار یک انسانی که در جهان امروز زندگی می‌کند، تفاوت‌های فراوانی دارد؛ البته این امر

به معنای تباین کامل نیست، بلکه مراد این است که باید تفاوت‌های دو عصر، دو شرایط و دو انسان را دید و پذیرفت.

نتیجه‌گیری

از مقایسه مفهوم سبک زندگی و سیره به دست می‌آید: اول اینکه سیره‌نگاشته‌ها از الگوهای رفتاری بسیار عام‌ترند، دوم اینکه سیره‌نویشته‌های کهن منحصر به زندگی پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله هستند، درحالی‌که سیره انبیا صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام می‌تواند الگوی سبک زندگی باشد، سوم اینکه سیره رفتاری الهی در سیره‌نگاشته‌ها مطرح نیست، چهارم اینکه سیره‌نویشته‌ها سیره نیستند، بلکه سیرند و به جای اینکه به شیوه‌های رفتاری پیامبر صلی الله علیه و آله پردازند به خود رفتار پرداخته‌اند، پنجم اینکه در سبک زندگی قواعد رفتاری مدنظر است، درحالی‌که گاهی در سیره‌ها، اقوال رسول الله صلی الله علیه و آله هم وجود دارد، ششم اینکه یکی از عوامل تعیین‌بخش در سبک زندگی، هدف و معنای زندگی است، درحالی‌که در کتب سیره از هدف زندگی بحثی به میان نیامده است و هفتم اینکه پدیده سبک زندگی در شرایطی خاص و با مبانی خاصی شکل گرفت؛ درحالی‌که این شرایط و مبانی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود نداشته است؛ لذا خاستگاه سبک زندگی با سیره متفاوت است.

تنها چیزی که به عنوان وجه اشتراک میان سبک زندگی و سیره وجود دارد، «سیره رفتاری» پیامبر صلی الله علیه و آله است؛ مشروط به آنکه در این بخش هم تحریفی صورت نگرفته باشد، کتمان حقیقت نشده باشد، داستان‌سرایی و خرافه‌بافی وجود نداشته باشد و از تعصبات قومی و قبیله‌ای دور باشد. شرط دیگری هم باید افزود و آن اینکه بتوان از «رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله»، «سبک و شیوه رفتاری» استنباط نمود؛ براین اساس، متون سیره می‌توانند منبعی قابل اعتماد برای کشف الگوهای رفتاری پیامبر صلی الله علیه و آله باشند.

منابع

۱. ابن فارس، احمد بن فارس. ۱۴۰۴ ق. معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی. چ اول.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. ۱۴۱۴ ق. لسان العرب. بیروت: دار صادر. چ سوم.
۳. ابن هشام، عبدالملک بن هشام. سیرت محمد رسول الله صلی الله علیه و آله. ترجمه مسعود انصاری. ۱۳۹۲. تهران: مولی. چ اول.
۴. ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین. ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴ م. الأغانی. بیروت: دار إحياء التراث العربی. چ اول.
۵. امین، سید محسن. سیره معصومان. ترجمه علی حجتی کرمانی. ۱۳۷۶-۱۳۷۴. تهران: سروش.
۶. جباری، محمدرضا. ۱۳۹۰. سیره اخلاقی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله: سلوک فردی. قم: دفتر نشر معارف.
۷. حسینی، مرتضی. ۱۴۲۵/۱۳۸۳ ق. اخلاق تبلیغ در سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

۸. حسینی زاده ده‌آبادی، علی. ۱۳۸۰. سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم‌السلام): تربیت فرزند. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹. داداش نژاد، منصور. ۱۳۹۳. سیره‌نویسان و قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. دلشاد تهرانی، مصطفی. ۱۳۹۳. سیره نبوی ۶: سیره فردی. تهران: دریا.
۱۱. دینوری، عبدالله بن مسلم بن قتیبه. ۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م. ادب الکاتب. تصحیح درویش جویدی. بی‌جا: مکتبه العصرية.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲ ق. مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم. چ اول.
۱۳. زبیدی، محمد بن محمد مرتضی. ۱۴۱۴ ق. تاج العروس من جواهر القاموس. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالفکر. چ اول.
۱۴. زمخشری، محمود بن عمر. ۱۹۷۹ م. اساس البلاغة. بیروت: دار صادر. چ اول.
۱۵. سبحانی، جعفر. ۱۴۱۴ ق. اصول الحديث و احکامه فی علم الدراية. قم: مؤسسة الإمام الصادق (علیه‌السلام).
۱۶. شرتونی، سعید. ۱۴۰۳ ق. أقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد. قم: مکتبه آية الله المرعشی النجفی (رحمته‌الله علیه).
۱۷. طریحی، فخرالدین بن محمد. ۱۳۷۵. مجمع البحرین. تحقیق احمد حسینی اشکوری. تهران: مرتضوی. چ سوم.
۱۸. فراهیدی بی‌تا، خلیل بن احمد. ۱۴۰۹ ق. العین. قم: هجرت. چ دوم.
۱۹. مدیر شانه‌چی، کاظم. ۱۳۵۶. درایة الحديث. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲۰. عاملی، سید جعفر مرتضی. ۱۴۲۸ ق/ ۲۰۰۷ م. الصیح من سیره النبی الأعظم (علیه‌السلام). قم-بیروت: دارالحديث للطباعة و النشر/ مؤسسه دار الحديث العلمية الثفافية.
۲۱. مطهری، مرتضی. ۱۳۹۰. سیری در سیره نبوی ﷺ. تهران: صدرا.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴. تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۲۳. واقدی، محمد بن عمر. ۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۴ م. المغازی. بیروت: دار الکتب العلمية.